

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ**

ΣΧΟΛΗ Ν.Ο.Π.Ε – ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

**ΔΙΔΑΣΚΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Γ.
ΑΝΔΡΕΑΣ**

ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ

**«Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ
ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ»**

ΑΚΑΔΗΜΑΙΚΟ ΕΤΟΣ 2009-2010

ΕΠΩΝΥΜΟ: ΤΡΟΒΙΑ

ΟΝΟΜΑ: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

Α.Μ.: 1340200500433

ΤΗΛ: 6948251511

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

❖ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

- Εισαγωγικές παρατηρήσεις
- Ελληνική ρύθμιση
- Διεθνής κατοχύρωση

❖ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

- Διφυής συνταγματική προστασία
- Αντικειμενική προστασία – αντικειμενική αρχή
- Υποκειμενική προστασία – το συνταγματικό δικαίωμα

«ΓΕΝΙΚΟ ΠΕΔΙΟ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ»

❖ ΚΤΗΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ (ΠΥΡΗΝΑΣ)

- Ορισμός – έννοια – προστατευόμενο αγαθό
- Corpus – animus - εννοιολογικοί προσδιορισμοί
- Ικανότητα κτήσης - Φορείς

❖ ΕΞΟΥΣΙΑ ΠΟΥ ΑΠΟΡΡΕΙ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

- Βασικές μορφές
- Μερικότερες ελευθερίες
- Μη προστατευόμενες πράξεις
- Διαστάσεις – αποδέκτες

❖ ΑΣΚΗΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ (ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ)

- Οριοθετήσεις στη γενική σχέση

- Οι τρεις ρήτρες : α) συνταγματική νομιμότητα
- β) κοινωνικότητα
- γ) χρηστότητα

«ΕΙΔΙΚΟ ΠΕΔΙΟ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ»

❖ ΕΙΔΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

- Τέχνη και ποινική σχέση
- Συμβατική σχέση
- Κατάσταση πολιορκίας – μη αναστολή

❖ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ – «ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ»

- Τέχνη και προστασία της προσωπικότητας – τιμή
- Τέχνη και θρησκεία
- Νομολογία

❖ Συμπέρασμα

❖ Περίληψη (ελληνικά – αγγλικά)

❖ Βιβλιογραφία

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

➤ **Εισαγωγικές παρατηρήσεις**

Η τέχνη ως πτυχή της ανάπτυξης της προσωπικότητας του ανθρώπου και ως αναπόσπαστο κομμάτι του πολιτισμού ανάγεται σε ακρογωνιαίο λίθο της κοινωνικής, πνευματικής και οικονομικής σφαίρας. Η τέχνη αποτελεί μέσο εξωτερίκευσης του εσωτερικού πνευματικού και ψυχικού κόσμου του ανθρώπου και μέσο απόλαυσης και αναψυχής. Εξυψώνει τον άνθρωπο, ανοίγει νέους ορίζοντες και βέβαια λειτουργεί ως διάυλος επικοινωνίας, προβληματισμού, κριτικής, αναζήτησης και αντίδρασης. Ο καλλιτέχνης αναπτύσσει διαλεκτική σχέση με το έργο του και μέσω αυτού με το κοινό του. Χωρίς τέχνη ο κόσμος δύσκολα θα μπορούσε να είναι όπως έχει διαμορφωθεί σήμερα και εξάλλου ο άνθρωπος ως εκ της φύσεως του έλκεται από το ωραίο. Άνθρωπος και τέχνη συνδέονται αναπόδραστα. Η ανθρώπινη αξία που εξειδικεύεται από τα επιμέρους δικαιώματα και ο κοινωνικός άνθρωπος της σύγχρονης έννομης τάξης αναδεικνύονται μέσα από την καλλιέργεια του πνεύματος και την ανάπτυξη των τεχνών. Η τέχνη διδάσκει το διαφορετικό και την πολυφωνία και ως εκ τούτου εισχωρεί και επηρεάζει το σύνολο της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής της χώρας ως κομμάτι του πολιτισμού, της κοινωνικής ευαισθητοποίησης και του κοινωνικού και πνευματικού γίγνεσθαι.

➤ **Ελληνική ρύθμιση**

Η τέχνη προστατεύεται και ρυθμίζεται πρωτίστως στο Ελληνικό Σύνταγμα του 1975 όπως αναθεωρήθηκε το 1986, το 2001 και το 2008.

Όπως ορίζεται στο Σύνταγμα στο άρθρο 16 παράγραφος 1 εδάφιο α', η τέχνη είναι ελεύθερη και η ανάπτυξη και προαγωγή της αποτελεί υποχρέωση του Κράτους.

Το συνταγματικό δικαίωμα της τέχνης εξειδικεύεται περαιτέρω με το κοινό δίκαιο, δηλαδή με τις ρυθμίσεις του κοινού νομοθέτη που πρέπει να συμφωνούν πάντα με τη συνταγματική ρύθμιση.

Πληθώρα τυπικών νόμων έχει εκδοθεί για τα επιμέρους ζητήματα της τέχνης. Συγκεκριμένα ο Ν. 1218/1981 «Περί Εικαστικών Τεχνών Ελλάδος», Ν. 446/1937 «Περί θεάτρου», ν.δ. 1108/1942, α.ν. 955/1937 «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσης του α.ν. 445/1937 περί τροποποίησης, συμπλήρωσης και κωδικοποίησης των περί κινηματογραφικών διατάξεων», Ν. 1597/1986 «Προστασία και ανάπτυξη της κινηματογραφικής τέχνης, ενίσχυση της ελληνικής κινηματογραφίας και άλλες διατάξεις», ν.δ. 917/1971 «Περί εγκαταστάσεως εν γένει θεαμάτων εις κοινόχρηστους χώρους».

Πέρα από τις πολυάριθμες διατάξεις που αναφέρονται σε δημόσιους φορείς καλλιτεχνικής δραστηριότητας (μουσεία, θέατρα κ.λπ.), μεγάλη σημασία έχει και το άρθρο 30 του Ν. 5060/1931 όπου ρυθμίζεται το θέμα των άσεμνων έργων και τίθενται οι προϋποθέσεις χαρακτηρισμού ενός έργου ως τέτοιου.¹

Τέλος σημαντικές είναι και οι διατάξεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας κυρίως του Ν. 2121/1993 ως προς την προστασία του πνευματικού δημιουργού από το κράτος όπως προκύπτει από την υποχρέωση του κράτους για προστασία της τέχνης γενικότερα.

➤ **Διεθνής κατοχύρωση**

Το δικαίωμα της τέχνης εκτός από την εθνική προστασία απολαμβάνει και τη διεθνή προστασία μέσα από τα κείμενα διεθνών συμβάσεων. Συγκεκριμένα στην Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου προβλέπει στο άρθρο 27 ότι ο κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα να συμμετέχει ελεύθερα στην πνευματική ζωή της κοινότητας και να χαίρεται τις καλές τέχνες ενώ στη δεύτερη παράγραφο διακηρύττει ότι καθένας έχει δικαίωμα να προστατεύονται τα ηθικά και υλικά του συμφέροντα που απορρέουν από κάθε είδους λογοτεχνική ή καλλιτεχνική παραγωγή.

Στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα στο άρθρο 15 κατοχυρώνεται το δικαίωμα κάθε προσώπου στην τέχνη, η προστασία κάθε καλλιτεχνικού έργου και η ελευθερία στις δημιουργικές δραστηριότητες.

---

¹ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.604, εκδ. Σάκκουλα, 2008

Οι διεθνείς συμβάσεις καθίστανται εσωτερικό δίκαιο σύμφωνα με το άρθρο 28 του ελληνικού Συντάγματος το οποίο αναφέρει ότι οι γενικώς παραδεδομένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου, καθώς και οι διεθνείς συμβάσεις από την επικύρωσή τους με νόμο και τη θέση τους σε ισχύ σύμφωνα με τους όρους της καθεμίας, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και μάλιστα με αυξημένη τυπική ισχύ αφού υπερισχύουν από κάθε άλλη διάταξη νόμου.

Τέλος ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων Ευρωπαϊκής Ένωσης στο άρθρο II-73 κατοχυρώνει την ελευθερία της τέχνης.

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

➤ Διφυής συνταγματική προστασία

Στην παλιά δυαδιστική ατομικιστική έννομη τάξη τα συνταγματικά δικαιώματα θεωρούνταν υποκειμενικά δίκαια, δηλαδή δικαιώματα στην κυριολεξία του όρου. Η παραδοσιακή υποκειμενική θεώρηση αντιλαμβάνεται τα ατομικά δικαιώματα μόνο ως προς την υποκειμενική τους πλευρά και παραγκωνίζει έως και αγνοεί την αντικειμενική – θεσμική τους πλευρά.²

Όμως στο σύγχρονο δικαικό οικοδόμημα τα συνταγματικά δικαιώματα έχουν λίγο διαφορετική θέση. Διατηρούν μεν την υποκειμενική τους όψη, όμως δε ισχύουν και ως αντικειμενικές αρχές, ως θεσμοί. Έτσι παρατηρούμε ότι μέσα από μια θεωρία που ταρακούνησε την απόλυτη υποκειμενική θεώρηση των συνταγματικών δικαιωμάτων (θεωρία των θεσμικών εγγυήσεων του Carl Schmitt), οδηγηθήκαμε σε μία μεταβολή του νοήματος των δικαιωμάτων αυτών με αποτέλεσμα να προσλάβουν και αντικειμενικό χαρακτήρα και να αναχθούν σε αντικειμενικά αξιώματα της σύγχρονης ενιαίας, μονιστικής και ανθρωπιστικής έννομης τάξης.³ Τα δικαιώματα αυτά λοιπόν δεν αναφέρονται μόνο στη νομική κατάσταση των φορέων τους αλλά συνιστούν συγχρόνως αντικειμενικούς κανόνες δικαίου, κανόνες δηλαδή που διέπουν την όλη έννομη τάξη.⁴

Επομένως στη σύγχρονη έννομη τάξη τα συνταγματικά δικαιώματα έχουν διπλή φύση, αντικειμενική και υποκειμενική. Από τις αντικειμενικές αρχές απορρέουν υποκειμενικά δίκαια, δηλαδή δικαιώματα του κάθε φορέα θεμελιώδους δικαιώματος. Οι συνταγματικές διατάξεις λοιπόν, έστω κι αν διατηρούν την ίδια διατύπωση με παλιά, θα πρέπει να ερμηνεύονται κατά τρόπο διαφορετικό και σύμφωνο προς το σύγχρονο νόημά τους. Θεσμοί και δικαιώματα κατοχυρώνονται ταυτόχρονα, παράλληλα και διαλεκτικά. Κατοχύρωση δικαιωμάτων σημαίνει ταυτόχρονα και

² Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, σελ.39-40, εκδ. Σάκκουλα, 2008

³ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, σελ.41, εκδ. Σάκκουλα, 2008

⁴ Πρόδρομος Δ. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, σελ.10, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, 2005

κατοχύρωση θεσμών. Περαιτέρω η κατοχύρωση θεσμών εξασφαλίζει και προωθεί την ελευθερία του ανθρώπου. Τα συνταγματικά δικαιώματα αποτελούν συστατικά στοιχεία των θεσμών και της ελεύθερης δημοκρατικής τάξης ενώ παράλληλα βασίζονται και εξειδικεύουν την καταστατική αρχή της έννομης τάξης του σήμερα, την ανθρώπινη αξία. Οι θεσμοί άλλωστε υπάρχουν εν τέλει για την εξυπηρέτηση και πρωτίστως για την προστασία του ανθρώπου. Η δικαική προστασία πραγματώνεται όχι μόνο με δικαιώματα αλλά και με την ίδρυση και λειτουργία θεσμών και η σχέση μεταξύ αυτών είναι αμφίδρομη. Η προστασία των δικαιωμάτων οδηγεί στη δημιουργία και προστασία των θεσμών και αντιστρόφως η αναγνώριση των θεσμών οδηγεί στην αναγνώριση και προστασία ατομικών δικαιωμάτων. Αυτοί οι ίδιοι οι θεσμοί αποτελούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο ασκούνται τα συνταγματικά δικαιώματα.⁵

Κατά αυτόν τον τρόπο λειτουργεί και η συνταγματική προστασία της τέχνης στο άρθρο 16 του Συντάγματος. Η τέχνη κατοχυρώνεται αντικειμενικά και υποκειμενικά. Ο συντακτικός νομοθέτης προστατεύει την τέχνη ως αντικειμενική αρχή και ταυτόχρονα καθιερώνει υπέρ ενός εκάστου φορέα δικαίωμα τέχνης. Η ελευθερία της τέχνης αποτελεί αντικειμενική συνταγματική αρχή από την οποία απορρέουν τα αντίστοιχα υποκειμενικά δικαιώματα του εκάστοτε φορέα.⁶

➤ **Αντικειμενική προστασία – αντικειμενική αρχή**

Η κατοχύρωση της ελευθερίας της τέχνης αποτελεί αναγκαίο στοιχείο της γενικότερης συνταγματικής κατοχύρωσης της δημιουργικής έκφρασης του ανθρώπινου πνεύματος. Η διατύπωση της διάταξης προσανατολίζεται στην αντικειμενική όψη της συνταγματικής προστασίας. Στο κείμενο της διάταξης αναγράφεται: «η τέχνη είναι ελεύθερη». Η τέχνη επομένως κατοχυρώνεται αφενός αντικειμενικά, ως θεσμός, ο συντακτικός νομοθέτης θεσπίζει θεσμική συνταγματική εγγύηση. Στο Σύνταγμα καθιερώνεται η αντικειμενική αρχή της ελευθερίας της τέχνης η οποία διαπνέει τη σύνολη έννομη τάξη.

⁵ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.41-42, εκδ. Σάκκουλα, 2008

⁶ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.605, εκδ. Σάκκουλα, 2008

Η αντικειμενική θεωρία οδηγεί στην θεσμική ερμηνεία και εφαρμογή. Η εφαρμογή του περιεχομένου του δικαιώματος γίνεται σε συσχετισμό με το περιεχόμενο του θεσμού ή της διαπροσωπικής σχέσης στο πλαίσιο των οποίων ασκείται το δικαίωμα. Η αντικειμενική θεώρηση των συνταγματικών δικαιωμάτων ενεργοποιεί τον αντικειμενικό παράγοντα, οδηγεί στην αναζήτηση και τον εντοπισμό του αντικειμενικού νομικού περιβάλλοντος, μέσα στο οποίο ασκούνται.⁷

➤ **Υποκειμενική προστασία – συνταγματικό δικαίωμα – φορείς**

Η αναγωγή των συνταγματικών δικαιωμάτων σε αντικειμενικές αρχές δεν σημαίνει απώλεια του υποκειμενικού τους χαρακτήρα. Δεν μετατρέπονται σε λειτουργήματα και θεσμούς αλλά κατοχυρώνονται συγχρόνως και ως θεσμοί και ως δικαιώματα του καθενός. Εξακολουθούν ασφαλώς να είναι και υποκειμενικό δίκαιο, «δικαιώματα» δηλαδή στην κυριολεξία του νομικού όρου.⁸ Τα συνταγματικά δικαιώματα δεν είναι απλές κατευθυντήριες «προτάσεις» ή «εντολές» αλλά οπωσδήποτε και χωρίς εξαίρεση «υποκειμενικά δίκαια», επομένως πλήρη δικαιώματα του ανθρώπου, αχώριστες και εξαναγκαστές έννομες αξιώσεις⁹ και αναφέρονται συνάμα και στην έννομη κατάσταση των φορέων τους. Δεν ενισχύουν απλώς την έννομη θέση του φορέα τους αλλά προχωρούν περισσότερο. Μεταβάλλουν τον φορέα από απλό αντικείμενο δικαίου σε υποκείμενο δικαίου, από υπήκοο σε πολίτη. Ένα κράτος που αντιμετωπίζει τον άνθρωπο ως υποκείμενο δικαίου διαφέρει ουσιαστικά από το κράτος για το οποίο ο άνθρωπος δεν είναι παρά αντικείμενο δικαίου. Ένα «κράτος πολιτών» είναι εντελώς διάφορο από ένα «κράτος υπηκόων».¹⁰ Κατά αυτόν τον τρόπο κατοχυρώνεται και η υποκειμενική όψη του δικαιώματος της τέχνης. Ο συντακτικός νομοθέτης παρά την αντικειμενική διατύπωση της διατάξεως 16 του Συντάγματος (γραμματική ερμηνεία) αναμφίβολα καθιερώνει υποκειμενικό

⁷ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.44-45, εκδ. Σάκκουλα, 2008

⁸ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.42-43, εκδ. Σάκκουλα, 2008

⁹ Ν.Ι.Σαρίπολος, Σύστημα συνταγματικού δικαίου, IV, σελ.93 υποσ.1, 1875

¹⁰ Πρόδρομος Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, σελ.8-9, εκδ.Αντ.Ν.Σάκκουλα, 2005

δίκαιο (δικαίωμα) τέχνης. Στην αντικειμενική συνταγματική προστασία, δηλαδή ότι η τέχνη ως θεσμός και αντικειμενική αρχή είναι ελεύθερη, εμπεριέχεται αναγνώριση για έκαστο φορέα συνταγματικό δικαίωμα τέχνης.

ΚΤΗΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ(ΠΥΡΗΝΑΣ)

➤ ΟΡΙΣΜΟΣ – ΕΝΝΟΙΑ- ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΜΕΝΟ ΑΓΑΘΟ

Κατά την προσπάθεια ανεύρεσης του γενικού πεδίου εφαρμογής της διάταξης του άρθρου 16 παρ.1 εδ.α΄ Σ, πρώτη δυσκολία ανακύπτει με την προσπάθεια ορισμού της τέχνης. Το Σύνταγμα δεν ορίζει το ίδιο την έννοια της τέχνης.

Στη θεωρία έχει αμφισβητηθεί έντονα αν η ελευθερία της τέχνης επιτρέπει τον ορισμό της τέχνης ή εάν αντιθέτως το νόημα του συνταγματικού αυτού δικαιώματος έγκειται ακριβώς στην απαγόρευση ενός τέτοιου ορισμού. Για παράδειγμα, κατά τον Β. Σκουρή η απαγόρευση ορισμού έγκειται στο ότι κάθε ορισμός της τέχνης περιέχοντας αξιολογήσεις ενδέχεται να τοποθετήσει εκτός του πεδίου προστασίας της διάταξης φαινόμενα, σύμβολα και αντικείμενα για τα οποία ο δημιουργός τους ενδεχομένως διατείνεται και διεκδικεί ότι συνιστούν «τέχνη».¹¹ Εντούτοις η διάταξη του άρθρου 16 όχι μόνο δεν απαγορεύει αλλά αντίθετα επιβάλλει τον ορισμό της τέχνης διότι ό,τι δεν μπορεί να ορισθεί, δεν μπορεί και να προστατευθεί. Το ζήτημα ότι δεν επιτρέπεται να παρεισφρήσουν ποιοτικά κριτήρια στον ορισμό είναι διαφορετικό.¹²

Γενικά αποδεκτός ορισμός που να καλύπτει με πληρότητα όλες τις μορφές της τέχνης δεν υπάρχει και, κατά την ορθότερη άποψη, δεν μπορεί να υπάρξει λόγω του πολυδιάστατου και δυναμικού χαρακτήρα της τέχνης. Ενδεικτικοί ορισμοί που διατυπώθηκαν από τη θεωρία είναι αυτοί του Ανδρέα Γ. Δημητρόπουλου, σύμφωνα με τον οποίο τέχνη είναι η περί του ωραίου αντίληψη, όπως εκφράζεται σε ανθρώπινο δημιούργημα¹³ και του Προδρόμου Δ.

¹¹ Β. Σκουρή, Μία ελευθερία υπό τον άμεσο έλεγχο του Κράτους, ΕΕΕυρΔ 1989, σελ.193 επ.(σελ.202 υποσ.19)

¹² Σπύρος Β. Βλαχόπουλος, Η ελευθερία της τέχνης- Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος, ΔτΑ Νο 1/1999, σελ.76-77, υποσ.7

¹³ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.607, εκδ. Σάκκουλα, 2008

Δαγτόγλου, σύμφωνα με τον οποίο τέχνη είναι κάθε δημιουργική έκφραση της ανθρώπινης φαντασίας. Ο χαρακτηρισμός ενός έργου ως έργου τέχνης σύμφωνα με τον ίδιο θα πρέπει να γίνεται από πρόσωπα που έχουν την κατάλληλη προπαιδεία και η ελευθερία της τέχνης θα πρέπει να είναι ανοικτή στις νέες και οπουδήποτε κατευθυνόμενες εξελίξεις της ανθρώπινης δημιουργικότητας.¹⁴ Άλλο μέρος της θεωρίας διατύπωσε διάφορες θεωρίες κοινή συνιστώσα των οποίων αποτελεί η παράκαμψη της προσπάθειας ορισμού της τέχνης. Αφενός έχει διατυπωθεί θεωρία σύμφωνα με την οποία έργο τέχνης καταρχήν οφείλει να θεωρηθεί οτιδήποτε ο δημιουργός του θεωρεί ως τέτοιο, εκτός αν τούτο έρχεται σε προφανή αντίθεση προς τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις.¹⁵ Αυτή η άποψη έχει τα εξής αρνητικά. Αφενός, στην ιστορία της τέχνης απαντάται πληθώρα έργων τέχνης που ο δημιουργός τους δεν τους αναγνώριζε καμία καλλιτεχνική ιδιότητα αφετέρου κατά αυτόν τον τρόπο γεννάται ο κίνδυνος υπέρμετρης επέκτασης του πεδίου εφαρμογής του Σ16 παρ.1 εδ.α' ώστε να απολέσει κάθε κανονιστικό περιεχόμενο αφού ο καθένας επικαλούμενος την καλλιτεχνική ιδιότητα του έργου του και να τύχει αυξημένης συνταγματικής προστασίας. Αφετέρου, η ασφαλιστική δικλείδα των κυρίαρχων κοινωνικών αντιλήψεων δεν επαρκεί στην προκειμένη περίπτωση γιατί είναι δύσκολο να διακριβωθούν οι κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις σε μια πλουραλιστική κοινωνία και παράλληλα διότι όπως διαφαίνεται από την πορεία της τέχνης στο χρόνο, σχεδόν κανένα καλλιτεχνικό είδος κατά τα πρώτα στάδια εμφάνισης του δεν αναγνωριζόταν από την κοινωνία¹⁶ ως τέτοιο με αποτέλεσμα η εν λόγω άποψη να καθιστά κατ' ουσίαν απαγορευτική την εμφάνιση νέων καλλιτεχνικών ειδών και να αναιρεί κατά αυτόν τον τρόπο μία από τις κυριότερες λειτουργίες της ελευθερίας της τέχνης.¹⁷ Ούτε συναφείς θέσεις που μιλούν για κρίσεις των ειδικών θέτουν ασφαλή κριτήρια δεδομένου ότι ούτε

¹⁴ Πρόδρομος Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, σελ.736, εκδ.Αντ.Ν.Σάκκουλα, 2005

¹⁵ Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, σελ 266 επ., εκδ.

¹⁶ Δ. Κόρσος, Το νομικόν όριον της ελευθερίας της τέχνης, σελ 142, εκδ.

¹⁷ Σπύρος Β. Βλαχόπουλος, Η ελευθερία της τέχνης- Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος, ΔτΑ Νο 1/1999, σελ.77-78

σε αυτούς τους κύκλους επικρατεί ομοφωνία ως προς τι είναι τέχνη.

Όμως και θεωρίες που είναι εύστοχες καλύπτουν μέρος μόνο της έννοιας της τέχνης και στερούνται πληρότητας. Έτσι προτείνεται από μια άλλα άποψη μια συνδυασμένη εφαρμογή διαφόρων ορισμών, μέθοδος που χρησιμοποιείται και από το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο.¹⁸ Ητοι έχουν διατυπωθεί οι εξής ορισμοί.

Κατά πρώτον η ένταξη εκάστοτε έργου σε ένα καλλιτεχνικό είδος που βέβαια μπορεί να αποκλείει τα νέα ρεύματα. Μετά υπάρχει ο ορισμός που εντοπίζει τα κύρια στοιχεία της τέχνης στην ελεύθερη δημιουργία και στην έκφραση της προσωπικότητας του καλλιτέχνη. Ο ορισμός αυτός έχει υιοθετηθεί σε ψήγματα στην ελληνική θεωρία και νομολογία. Για παράδειγμα ο Γ. Μουρέλος πρεσβεύει ότι ένας καλλιτέχνης δεν έχει αξία παρά όταν δημιουργήσει δικό του έργο. Γι' αυτό και ο καλλιτέχνης πρέπει πάνω από όλα να είναι δημιουργός, δηλαδή να φτιάξει κάτι που δεν υπήρχε πριν από αυτόν.¹⁹ Επίσης άλλη κατηγορία ορισμών της τέχνης εντοπίζει το κύριο εννοιολογικό γνώρισμα της τέχνης στην επικοινωνία, δηλαδή παρουσιάζει την τέχνη ως κάθε δημιούργημα προσανατολισμένο στην αισθητική επικοινωνία ή και χρήζει ερμηνείας παρόλο που κι εδώ θα μπορούσε να αντιταχθεί ότι υπάρχουν και καλλιτέχνες που μπορεί να μην επιθυμούν τη δημοσιοποίηση του έργου τους.²⁰

Σύμφωνα λοιπόν με την εν λόγω άποψη η συνδυασμένη εφαρμογή των διαφόρων ορισμών που είναι οι πιο επιτυχείς επιτρέπει in concreto τη διαπίστωση εάν το υπό κρίση έργο φέρει την καλλιτεχνική ιδιότητα ή όχι. Συγκεκριμένα, αν ένα έργο συνδυάζει και φέρει τα πιο πολλά ή και όλα τα χαρακτηριστικά που επιτάσσουν αυτοί οι διάφοροι ορισμοί τότε το δικαστήριο ή η διοίκηση υποχρεούνται να αποδεχθούν τον καλλιτεχνικό χαρακτήρα του έργου. Αντιθέτως, εάν λείπει ένα στοιχείο κάποιου

---

¹⁸ Σπύρος Β. Βλαχόπουλος, Η ελευθερία της τέχνης- Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος, ΔτΑ Νο 1/1999, σελ.82

¹⁹ Γ. Μουρέλου, Τέχνη και γνώση, Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο, 1980, σελ.201

²⁰ Σπύρος Β. Βλαχόπουλος, Η ελευθερία της τέχνης- Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος, ΔτΑ Νο 1/1999, σελ.81-82

ορισμού τότε θα πρέπει να ερευνάται αν το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι δεν υφίσταται ορισμός που να καλύπτει το σύνολο της καλλιτεχνικής δραστηριότητας, δηλαδή ερευνάται μήπως το εν λόγω έργο αποτελεί πρωτοεμφανιζόμενη ή πρωτοποριακού χαρακτήρα μορφή καλλιτεχνικής έκφρασης και δια αυτό δεν εμπίπτει και στον «τεχνικό ορισμό» της συνδυασμένης εφαρμογής για την οποία γίνεται λόγος εδώ.

Τέλος, στην προβληματική του ορισμού της τέχνης εμπίπτει και το ζήτημα αν και κατά πόσο πρέπει να παραισφρέουν και στον ορισμό και ποιοτικά κριτήρια ή αντίθετα τέχνη πρέπει να συνιστά κάθε έργο που πληροί τις αντικειμενικές προϋποθέσεις ανεξάρτητα από το επίπεδο της καλλιτεχνικής του ποιότητας. Σίγουρα αυτό που θα πρέπει αν ξεκαθαρίσουμε είναι ότι σήμερα πλέον η σύγχρονη τέχνη έχει απομακρυνθεί προ πολλού από τα ιδεώδη του καλού και του ωραίου. Σήμερα τέχνη είναι και η ανήθικη τέχνη, αυτή που σοκάρει ή ακόμα και αυτή που προκαλεί αισθήματα φρίκης αντί για αισθητική απόλαυση και συγκίνηση. Προστασία της τέχνης σημαίνει προστασία του συνόλου της τέχνης και όχι επιβολή μιας συγκεκριμένης άποψης περί τέχνης.²¹ Θα πρέπει να ξεχωρίσουμε ανάμεσα στην αμυντική διάσταση του δικαιώματος της τέχνης και στην προστατευτική και διασφαλιστική διάσταση. Ως προς την αμυντική διάσταση (*erga omnes*) η απάντηση στο αν θα πρέπει να τίθενται ποιοτικά κριτήρια πρέπει να είναι αρνητική διότι αν τα κρατικά όργανα έθεταν κάποια ποιοτικά κριτήρια και στην συνέχεια αποφαινόταν για το αν το εκάστοτε έργο πληροί τα εν λόγω κριτήρια, τότε το κράτος θα καθίστατο κριτής της τέχνης και θα αναιρούνταν ουσιαστικά η ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης και κατά αποτέλεσμα θα καταστρατηγούνταν η αντίστοιχη διάταξη του Συντάγματος.²²

Ως προς την προστατευτική και διασφαλιστική διάσταση του δικαιώματος στην τέχνη ισχύει μάλλον το αντίθετο. Η θέση ποιοτικών κριτηρίων είναι θεμιτή²³ υπό την προϋπόθεση ότι κατά αυτόν τον τρόπο δεν εισάγονται δυσμενείς διακρίσεις εις βάρος συγκεκριμένων καλλιτεχνικών ειδών και εξασφαλίζεται ο

²¹ Σπύρος Β. Βλαχόπουλος, Η ελευθερία της τέχνης- Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος, ΔτΑ Νο 1/1999, σελ.83 υποσ.25

²² Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, σελ.267, εκδ. ,200

²³ Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, σελ.266, εκδ. ,200

πλουραλισμός της καλλιτεχνικής ζωής. Πάντως θα πρέπει να σημειωθεί ότι η εκτίμηση της ποιότητας συνιστά καθαρά υποκειμενική κρίση και επομένως καθίσταται αδήριτη ανάγκη θέσπισης ασφαλιστικών δικλείδων για να αποτραπεί η έκδοση αυθαίρετων αποφάσεων. Σκόπιμη θα ήταν η ίδρυση οργάνων με συμμετοχή εκπροσώπων των οργανώσεων καλλιτεχνών ή και να συνεκτιμώνται και άλλα στοιχεία όπως η οικονομική κατάσταση του καλλιτέχνη, η αναγκαιότητα ιδιαίτερης ενίσχυσης των νέων καλλιτεχνών ή την ενδεχόμενη αυξημένη σημασία του καλλιτεχνικού έργου για τη συγκεκριμένη περιοχή.²⁴

Επιλογικά θα πρέπει να τονιστεί ότι το άρθρο 16 του Συντάγματος δεν προστατεύει το «ποιοτικό» καλλιτεχνικό έργο, αλλά την ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα της. Σκοπός της διάταξης είναι να κατοχυρώσει την ανεμπόδιστη καλλιτεχνική έκφραση και όχι να εισαγάγει μία προνομιακή μεταχείριση των καλλιτεχνικών έργων υψηλού επιπέδου.²⁵

➤ **Corpus – animus – Εννοιολογικοί προσδιορισμοί**

Αν δεχθούμε ως προερμηνευτική θέση τον μονισμό, που συνίσταται στην ενότητα της έννομης τάξης και συνακόλουθα ενότητα της ουσιαστικής και τυπικής πλευράς όλων των πραγμάτων. Η διαπάλη μονισμού και του αντιθέτου του, του δυισμού εκδηλώνεται και διαπλέκεται γύρω από τα δύο στοιχεία που συνθέτουν τη φύση των πραγμάτων : «ύλη» και «πνεύμα», corpus και animus, τύπος και ουσία. Κατά τον μονισμό τύπος και ουσία είναι αδιαίρετα. Corpus και animus είναι οι δύο πλευρές ενός νομίσματος και το καθένα δεν μπορεί να είναι αυθύπαρκτο, ξεχωριστό από το άλλο.²⁶ Έτσι συμβαίνει και στο δικαίωμα της τέχνης. Αποτελείται από corpus και animus τα οποία υπάρχουν σε

---

²⁴ Σπύρος Β. Βλαχόπουλος, Η ελευθερία της τέχνης- Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος, ΔτΑ Νο 1/1999, σελ.84-85 και υποσ.31

²⁵ Σπύρος Β. Βλαχόπουλος, Η ελευθερία της τέχνης- Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος, ΔτΑ Νο 1/1999, σελ.84

²⁶ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Γενική Συνταγματική Θεωρία, σελ.9, εκδ Αντ.Ν.Σάκκουλα,2004

συνάρτηση το ένα με το άλλο. Corpus της τέχνης αποτελεί το έργο τέχνης ενώ animus είναι η αντίληψη περί του ωραίου.

Ως προς το animus, την ουσιαστική πλευρά, το πνευματικό στοιχείο τέχνη εκφράζει σύνολο αντιλήψεων και κανόνων που αναφέρονται στο «ωραίο». Η τέχνη απευθυνόμενη στις αισθήσεις αποβλέπει στην ικανοποίηση της αισθητικής. Παράλληλα τέχνη είναι η εκάστοτε προσέγγιση του ωραίου, ένας συγκεκριμένος τρόπος κατανόησης και απόδοσης του ωραίου κάθε φορά (τεχνοτροπία). Ο προσδιορισμός του ωραίου γίνεται και αντικειμενικά και υποκειμενικά. Όπως προεκτέθηκε και παραπάνω στο απόσπασμα για την προβληματική του ορισμού, υπάρχουν διάφορες προσεγγίσεις του θέματος για το ποιος ή ποιοι προσδιορίζουν τι είναι ωραίο τελικά και ορθότερη μέθοδος προτάθηκε αυτή του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου (ΓΟΣΔ), ήτοι η συνδυασμένη εφαρμογή. Σε κάθε περίπτωση άλλωστε όπως τονίστηκε και παραπάνω δεν ενδιαφέρει μια γενικά αποδεκτή αντίληψη του ωραίου. Από συνταγματική άποψη το έργο τέχνης προστατεύεται συνταγματικά ανεξάρτητα από την ωραιότητά του, από τον είναι πράγματι ωραίο ή όχι δηλαδή. Το προϊόν της τέχνης προστατεύεται ανεξάρτητα από τη διαφωνία ως προς το αν είναι ωραίο ή όχι. Τέτοια διαφωνία μπορεί να αμφισβητεί την καλλιτεχνική του αξία, δεν του αφαιρεί όμως ποτέ τον τίτλο του προϊόντος ή έργου τέχνης.²⁷

Αφετέρου, όσον αφορά το corpus της τέχνης, την υλική της διάσταση, η τέχνη υπό τυπική έννοια ταυτίζεται με το δημιουργημά της. Το έργο τέχνης αποτελεί την υλική ανταπόκριση, το υλικό ένδυμα της τέχνης. Η εμπνεόμενη από την τέχνη δημιουργική δραστηριότητα του ανθρώπου απολήγει σε ένα αποτέλεσμα καλλιτεχνικής δημιουργίας, σε ένα έργο τέχνης που διέπεται από αισθητικούς κανόνες και ενσωματώνει κάποια αισθητική αντίληψη. Η περί του ωραίου αντίληψη, δηλαδή η ουσιαστική όψη της τέχνης συγκεκριμενοποιείται και εξωτερικεύεται σε συγκεκριμένο έργο τέχνης. Το τελευταίο αποτελεί ανθρώπινο δημιουργημά οπότε δεν αποτελεί έργο τέχνης δημιουργημά της φύσης ή της βιομηχανίας.²⁸

²⁷ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.609-610, εκδ. Σάκκουλα, 2008

²⁸ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.610-611, εκδ. Σάκκουλα, 2008

Ο πυρήνας του δικαιώματος εκτός από το προστατευόμενο αγαθό περιλαμβάνει και τους εννοιολογικούς προσδιορισμούς αυτού. Ο συντακτικός νομοθέτης χρησιμοποιεί λέξεις, οι οποίες έχουν συγκεκριμένο σημασιολογικό εύρος και περιεχόμενο και οι όροι που χρησιμοποιούνται στο συνταγματικό κείμενο αποδίδουν έννοιες που οδηγούν σε εννοιολογικούς προσδιορισμούς. Οι εννοιολογικοί προσδιορισμοί είναι ειδικοί γιατί αναφέρονται σε συγκεκριμένο δικαίωμα κάθε φορά, καθορίζουν την έκταση της νόμιμης άσκησης του δικαιώματος αλλά κατευθύνονται άμεσα στον προσδιορισμό του προστατευόμενου αντικειμένου και μόνο έμμεσα στην δράση των φορέων. Επομένως ανήκουν στο πεδίο της κτήσης στον συνταγματικό κύκλο του δικαιώματος και προσδιορίζουν το κανονιστικό εύρος της διάταξης. Ακρογωνιαίος λίθος της συνταγματικής ερμηνείας, για να πραγματωθεί η προστασία του αγαθού, είναι η ερμηνευτική αρχή «in dubio pro libertate», ότι δηλαδή ο ερμηνευτής έχοντας να επιλέξει μεταξύ στενότερης και ευρύτερης ερμηνευτικής εκδοχής, οφείλει να επιλέξει την ευρύτερη και να λάβει ως βάση τις ευρύτερες έννοιες για να εξασφαλίσει την μεγαλύτερη δυνατή συνταγματική προστασία.²⁹ Στην προκειμένη περίπτωση ο συντακτικός νομοθέτης αναφέρεται στην τέχνη χωρίς άλλους εννοιολογικούς προσδιορισμούς. Το περιεχόμενο της νομικής έννοιας της τέχνης καθορίζεται από το περιεχόμενο της πραγματικής. Πραγματική και νομική έννοια της τέχνης συμπίπτουν. Συνεπώς δεν επιτρέπεται οποιαδήποτε συρρίκνωση της νομικής έννοιας της τέχνης η οποία θα είχε ως αποτέλεσμα και τη συρρίκνωση της συνταγματικής της προστασίας.³⁰

➤ **Ικανότητα κτήσης – φορείς**

Η ικανότητα κτήσης αποτελεί το υποκειμενικό στοιχείο του πυρήνα του δικαιώματος. Η κτήση προϋποθέτει όχι μόνο αντικείμενο, δηλαδή το προστατευόμενο αγαθό, αλλά και υποκείμενο, τον φορέα του δικαιώματος. Φορέας του δικαιώματος είναι το πρόσωπο το οποίο αναγνωρίζεται από το δίκαιο ως ικανό να φέρει, αλλά όχι απαραίτητως και να ασκεί, την εξουσία που

²⁹ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.110-112, εκδ. Σάκκουλα, 2008

³⁰ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.611, εκδ. Σάκκουλα, 2008

απορρέει από το δικαίωμα. Ικανότητα κτήσης είναι η ικανότητα να είναι κάποιος φορέας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Συμπίπτει δηλαδή με τη γενική ικανότητα δικαίου. Όποιος έχει ικανότητα δικαίου είναι και φορέας του συνταγματικού δικαιώματος. Καταρχήν κάθε άνθρωπος έχει τη γενική ικανότητα να είναι φορέας συνταγματικού δικαιώματος, κάτι που προκύπτει από την καταστατική αρχή του Συντάγματος, την ανθρώπινη αξία. Κάθε άνθρωπος αναγνωρίζεται και νομικά ως πρόσωπο και επομένως έχει ικανότητα δικαίου.³¹

Τα φυσικά πρόσωπα είναι καταρχήν φορείς δικαιωμάτων από τη γέννηση ως το θάνατό τους. Αυτός ο κανόνας μπορεί να επιδέχεται και εξαιρέσεις και δεν σημαίνει ότι υπάρχει πάντα ικανότητα αυτοπρόσωπης άσκησης. Τέλος φορείς όσων δικαιωμάτων προσιδιάζουν στη φύση τους είναι και τα νομικά πρόσωπα³² Συγκεκριμένα, φορείς της ελευθερίας της τέχνης είναι καταρχήν όλα τα φυσικά πρόσωπα, ήτοι ημεδαποί, αλλοδαποί, ανιθαγενείς. Κι αυτό συμβαίνει διότι η καλλιτεχνική δημιουργία και η απόλαυση των έργων τέχνης από την άλλη μεριά συνυφαίνονται προς την ίδια την ανθρώπινη φύση, και επομένως είναι δυνατή η άσκηση τους μόνο και από όλα τα φυσικά πρόσωπα.

Ως προς τα νομικά πρόσωπα, δικαιώματα επί των έργων τέχνης μπορούν να ασκηθούν μόνο όσα είναι ιδιοκτησιακού περιεχομένου ή γενικότερα εκμετάλλευσης. Για παράδειγμα τέτοιοι φορείς μπορεί να είναι εκδοτικοί οίκοι, εταιρείες κινηματογραφικής παραγωγής, φωνογραφικές εταιρίες κ.α.³³

---

³¹ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.114-115, εκδ. Σάκκουλα, 2008

³² Χρυσόγονου, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, σελ. 51-52, εκδ. , 200

³³ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.606-607, εκδ. Σάκκουλα, 2008

ΕΞΟΥΣΙΑ ΠΟΥ ΑΠΟΡΡΕΕΙ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

➤ Βασικές Μορφές

Η εξουσία που απορρέει από το δικαίωμα της τέχνης έχει θετική και αρνητική έκφραση. Η θετική έκφραση συνίσταται στο ότι ο φορέας έχει την ευχέρεια αν θέλει να πιστεύει σε μία ή περισσότερες τεχνοτροπίες και έχει την ελευθερία να δημιουργεί καλλιτεχνικά έργα. Από την άλλη μεριά υπάρχει η αρνητική έκφραση η οποία περιλαμβάνει ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή την ελευθερία να μην πιστεύει ο φορέας σε καμία τεχνοτροπία και επίσης να μην δημιουργεί έργο τέχνης. Δηλαδή ο φορέας του δικαιώματος της τέχνης προστατεύεται και όταν πράττει και όταν δεν πράττει τίποτα, και όταν πιστεύει σε κάποια τεχνοτροπία και όταν δεν πιστεύει και καθόλου. Προστατεύεται καθ' όλα και στις δύο περιπτώσεις. Έχει την εξουσία να πράττει και να σκέπτεται ή και να μην κάνει τίποτα από τα δύο. Άλλος διαχωρισμός των μορφών είναι η ενεργητική και η παθητική πλευρά. Το δικαίωμα της τέχνης είναι δικαίωμα καλλιτεχνικής δημιουργίας αλλά και δικαίωμα απόλαυσης των προϊόντων της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Είναι δηλαδή ελευθερία του δημιουργού αλλά και ελευθερία του φιλότεχνου κοινού. Συνταγματικά προστατεύεται τόσο η θετική όσο και η αρνητική όψη του δικαιώματος της τέχνης, η ενεργητική όσο και η παθητική.³⁴

➤ Μερικότερες ελευθερίες

Η ελευθερία της τέχνης αναλύεται σε μερικότερες ελευθερίες. Άλλοι συγγραφείς τις κατατάσσουν ανάλογα με το αν δημιουργείται ή αν διαδίδεται ένα καλλιτεχνικό έργο από την μεριά του καλλιτέχνη και του κοινού και άλλοι με το αν η εκάστοτε μερικότερη ελευθερία αφορά στην υλική ή πνευματική υπόσταση της ελευθερίας της τέχνης. Σίγουρα η διάταξη του άρθρου 16 παρ.1 εδ.α' κατοχυρώνει

---

³⁴ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.612, εκδ. Σάκκουλα, 2008

συγχρόνως και τη διαδικασία δημιουργίας και τη διαδικασία διάδοσης των έργων τέχνης. Η τέχνη στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων αποσκοπεί στην επικοινωνία με το κοινό οπότε η μη προστασία της διάδοσης του έργου τέχνης θα αποτελούσε ανεπίτρεπτο περιορισμό της κανονιστικής εμβέλειας του συνταγματικού δικαιώματος της τέχνης και μάλιστα αυτή είναι και η κρατούσα άποψη στη θεωρία και στη νομολογία. Βέβαια πολύ συχνά δεν είναι εύκολο να διαχωριστούν οι πράξεις δημιουργίας και διάδοσης γιατί λαμβάνουν χώρα με την ίδια πράξη όπως για παράδειγμα στο θεατρικό έργο. Όμως και πέρα από αυτό αν ευσταθούσε η άποψη της προστασίας μόνο της δημιουργίας τότε η διάταξη του Σ16 θα καθίστατο κενή περιεχομένου στην πράξη αφού ακόμα και η κρατική εξουσία σπανίως ενδιαφέρεται να παρεμποδίσει την δημιουργία ενός έργου τέχνης θεωρώντας πιο βλαπτική την διάδοση του και σε αυτό το στάδιο είναι που κυρίως παρεμβαίνει. Επομένως αυτό είναι και το στάδιο που χρήζει πολλαπλάκις μεγαλύτερης προστασίας.³⁵

Θέλοντας λοιπόν να αποδώσουμε τις κυριότερες μερικότερες ελευθερίες που απορρέουν από το δικαίωμα της τέχνης, θα πρέπει να αναφερθούμε στις εξής: ελευθερία παραγωγής, ελευθερία κυκλοφορίας των έργων τέχνης και ελευθερία πρόσβασης του κοινού σε αυτά.

Η ελευθερία παραγωγής έργων τέχνης ή αλλιώς η ελευθερία της καλλιτεχνικής δημιουργίας είναι ασυμβίβαστη με κάθε είδους προληπτικά μέτρα ή επαγγελματική άδεια ή ιδιότητα μέλους καλλιτεχνικού συλλόγου ή τυπικά προσόντα. Απαγορεύεται η διενέργεια λογοκρισίας ή άλλου παρόμοιου προληπτικού ελέγχου με εξαίρεση σε αυτό την περίπτωση που δεν είναι άλλως δυνατή η προστασία άλλου εννόμου αγαθού που επίσης είναι συνταγματικά προστατευόμενο όπως συγκεκριμένα είναι η προστασία της νεότητας και της παιδικής ηλικίας σύμφωνα με την οποία και τον νόμο κάθε κινηματογραφική ταινία υποβάλλεται σε ειδική επιτροπή που την

---

³⁵ Σπύρος Β. Βλαχόπουλος, Η ελευθερία της τέχνης- Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος, ΔτΑ Νο 1/1999, σελ.86 και υποσ.32-33

κατατάσσει στις αντίστοιχες κατηγορίες που προβλέπει ο νόμος. Τέλος απαγορεύεται ο εξαναγκασμός της καλλιτεχνικής εργασίας.³⁶

Η ελευθερία κυκλοφορίας των έργων τέχνης, δηλαδή η ελευθερία διάδοσης τους που αναφέρθηκε ανωτέρω. Σε αυτήν περιλαμβάνεται η ελευθερία πώλησης και αποστολής τους αλλά εδώ βρίσκεται και η συνταγματική θεμελίωση της πνευματικής ιδιοκτησίας. Σε αυτήν αντιβαίνει κάθε απαγόρευση παρουσιάσεως έργων τέχνης στο κοινό ή η εξάρτησή της από διοικητική άδεια. Συνάδει όμως με την ελευθερία της τέχνης η απαίτηση άδειας λειτουργίας αιθουσών δημόσιων θεαμάτων για λόγους ασφάλειας του κοινού ή η απαγόρευση εγκατάστασης ή λειτουργίας θεάτρων ή κινηματογράφων για λόγους προστασίας της κοινής χρήσης ή για την αποτροπή διαταραχής της κοινής ησυχίας.³⁷

Η τρίτη μερικότερη ελευθερία είναι αυτή της προσβάσεως του κοινού στα καλλιτεχνικά έργα. Κάθε λογοκρισία και κάθε απαγόρευση παρουσιάσεως δεν προσβάλλει μόνο τα δικαιώματα του δημιουργού αλλά και του κοινού. Η πρόσβαση δεν είναι απαραίτητα δωρεάν βεβαίως αλλά μπορεί να προβλεφθεί εύλογο εισιτήριο. Η απαγόρευση εισόδου είναι αντισυνταγματική εκτός αν γίνεται για λόγους προστασίας της νεότητας και της παιδικής ηλικίας ή για λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας ή άλλων συνταγματικών εννόμων αγαθών.³⁸

Από τις παραπάνω μερικότερες ελευθερίες άλλες αναφέρονται στο *corpus* του δικαιώματος της τέχνης, άλλες στο *animus* και άλλες και στα δύο και από αυτές απορρέουν και άλλες μερικότερες ακόμα ελευθερίες. Στην τυπική πλευρά, στο *corpus*, ανήκουν όσες ελευθερίες συνδέονται με το ανθρώπινο δημιούργημα της τέχνης, ήτοι η ελευθερία δημιουργίας του έργου, κυκλοφορίας του και η ελευθερία επιλογής και επεξεργασίας της πρώτης ύλης και των μέσων για την παραγωγή του. Στη ουσιαστική πλευρά – *animus*, ανήκουν όσες έχουν να κάνουν με την καλλιτεχνική συνείδηση. Πνευματική ελευθερία της τέχνης σημαίνει ελευθερία αποδοχής ή απόρριψης οποιασδήποτε περί του ωραίου αντίληψης και η επιβολή οποιασδήποτε αντίληψης περί

³⁶ Πρόδρομος Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, σελ.737-738, εκδ.Αντ.Ν.Σάκκουλα, 2005

³⁷ Πρόδρομος Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, σελ.738-740, εκδ.Αντ.Ν.Σάκκουλα, 2005

³⁸ Πρόδρομος Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, σελ.740, εκδ.Αντ.Ν.Σάκκουλα, 2005

τέχνης είναι αντίθετη στο Σύνταγμα. Εδώ εμπίπτουν οι ελευθερίες της καλλιτεχνικής συνείδησης και πιστεύω, της έκφρασης της καλλιτεχνικής συνείδησης είτε μέσω της διδασκαλίας είτε μέσω της έκφρασης υπέρ συγκεκριμένης τεχνοτροπίας είτε μέσω δημιουργίας ενός έργου χρησιμοποιώντας συγκεκριμένη τεχνοτροπία, ελευθερία της διάδοσης καλλιτεχνικών ιδεών και η ελευθερία επιλογής καλλιτεχνικού θέματος και απόδοσής του. Τέλος υπάρχουν και τα λεγόμενα μικτά «καλλιτεχνικά» δικαιώματα δηλαδή γενικότερου περιεχομένου συνταγματικά δικαιώματα τα οποία προσλαμβάνοντας καλλιτεχνικό περιεχόμενο εξειδικεύονται και εμφανίζονται ως δικαιώματα του καλλιτεχνικού χώρου όπως παραδείγματος χάριν η ελευθερία του καλλιτεχνικού τύπου και η ίδρυση εκπαιδευτηρίων τέχνης.³⁹

➤ Μη προστατευόμενες πράξεις

Συνταγματική προστασία της τέχνης εντούτοις δεν έχει την έννοια ότι προστατεύονται όλες ανεξαιρέτως οι πράξεις που σχετίζονται με τη δημιουργία και διάδοση του έργου τέχνης. Υπάρχουν και πράξεις οι οποίες με μια προσεκτικότερη εξέταση δεν ανήκουν στο κανονιστικό περιεχόμενο του δικαιώματος στην τέχνη. Γενικότερα, είθισται, χωρίς όμως μεγάλη δογματική συνέπεια, να υπάγονται στο προστατευόμενο πεδίο του δικαιώματος συμπεριφορές που δεν ανήκουν σε αυτό. Χωρίς προσεκτική ερμηνεία και εφαρμογή διευρύνεται υπέρμετρα το πεδίο εφαρμογής του δικαιώματος με αποτέλεσμα αρχικά μιν να δίνεται η εξουσία που απορρέει από το δικαίωμα στον ενδιαφερόμενο δε στο μεταγενέστερο στάδιο χάραξης των περιορισμών του δικαιώματος να αφαιρούνται οι εν λόγω εξουσίες με αποτέλεσμα την αναίρεση της επίφασης ελευθερίας που είχε δημιουργηθεί προγενέστερα. Μάλιστα στο δικαίωμα της τέχνης το οποίο κατοχυρώνεται χωρίς επιφύλαξη από τον συντακτικό νομοθέτη το πρόβλημα αναδεικνύεται ακόμα μεγαλύτερο διότι ένα τέτοιο δικαίωμα μπορεί να περιοριστεί μόνο όταν τίθεται θέμα σύγκρουσης του με άλλα συνταγματικώς προστατευόμενα αγαθά. Όμως με αυτό τον τρόπο ο εφαρμοστής του δικαίου μην έχοντας κάνει σωστή

³⁹ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.612-613, εκδ. Σάκκουλα, 2008

υπαγωγή αναγκάζεται να «εφευρίσκει» συνεχώς συνταγματικά αγαθά καθ' ερμηνεία των άρθρων του Συντάγματος οδηγούμενος όμως σε μια αλλοίωση του χαρακτήρα του Σ και της βούλησης του συντακτικού νομοθέτη, γινόμενος ο ίδιος οιοσδήποτε συντακτικός νομοθέτης. Στο δικαίωμα της τέχνης με μια ιστορική ερμηνεία θα παρατηρήσουμε ότι ο συντακτικός νομοθέτης μετά την οδυνηρή εμπειρία της δικτατορίας θέλησε να εξασφαλίσει την ελευθερία της πνευματικής έκφρασης στο χώρο της τέχνης που είχε πληγεί κατά την προηγούμενη περίοδο και να αποτρέψει την επέμβαση του Κράτους στη δημιουργία και διάδοση της τέχνης. Έτσι απέκλεισε από το προστατευτικό πεδίο του δικαιώματος της τέχνης κριτήρια όπως: προκλητικότητα, αντισυμβατικός χαρακτήρας έργου ή «επικινδυνότητα». Αντιθέτως δεν θέλησε να εξαιρέσει το πεδίο εφαρμογής της τέχνης από διατάξεις που δεν σχετίζονται με τα ως άνω κριτήρια, π.χ. υγειονομικές διατάξεις. Ομοίως, ο συντακτικός νομοθέτης δεν θέλησε να νομιμοποιήσει την αυθαίρετη επέμβαση του καλλιτέχνη στα υλικά έννομα αγαθά τρίτων, π.χ. ιδιοκτησία. Παρ' όλα αυτά δεν σημαίνει ότι κάθε δραστηριότητα τέχνης η οποία προσβάλλει άλλα έννομα αγαθά δεν εμπίπτει στο προστατευόμενο πεδίο της ελευθερίας της τέχνης. Κάτι τέτοιο θα συνιστούσε υπέρμετρο περιορισμό του κανονιστικού περιεχομένου του δικαιώματος της τέχνης και δεν θα ανταποκρινόταν στη βούληση του συντακτικού νομοθέτη.⁴⁰

➤ Διαστάσεις – Αποδέκτες

Σύμφωνα με τον Jellinek, όλα τα συνταγματικά δικαιώματα έχουν τριπλό περιεχόμενο αναλόγως με τους κινδύνους και τα εμπόδια που εμποδίζουν την ακώλυτη άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Δύο είναι οι βασικές πηγές κινδύνου: ο ίδιος ο άνθρωπος, ανεξάρτητα αν εμφανίζεται ως φορέας δημόσιας ή ιδιωτικής εξουσίας και η οικονομική ανάγκη. Σύμφωνα με το πρώτο διαμορφώνονται το πρώτο και το δεύτερο περιεχόμενο, το αμυντικό και το προστατευτικό ενώ σύμφωνα με την οικονομική ανάγκη διαμορφώνεται το τρίτο

---

⁴⁰ Σπύρος Β. Βλαχόπουλος, Η ελευθερία της τέχνης- Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος, ΔτΑ Νο 1/1999, σελ.87-91

περιεχόμενο, το διασφαλιστικό.⁴¹ Η ελευθερία της τέχνης έχει και αυτή το τριπλό αυτό περιεχόμενο. Ως αμυντικό δικαίωμα στρέφεται καταρχήν κατά του κράτους ως προς τους κινδύνους που προέρχονται από αυτό. Ως παρεμβαίνουν το κράτος συχνά απειλεί την ελευθερία της τέχνης ενώ πολλάκις ολοκληρωτικά καθεστώτα διακινδύνευσαν σοβαρά την υπόσταση του δικαιώματος της τέχνης και εναντιώθηκαν με σκληρότητα απέναντι στο καλλιτεχνικό ρεύμα. Ως αμυντικό δικαίωμα όμως στρέφεται εκτός από την κρατική και κατά οποιασδήποτε άλλης εξουσίας, είτε αυτή είναι δημόσια είτε είναι ιδιωτική, *erga omnes* δηλαδή, διότι σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 25 παρ.1 εδ.γ' του Συντάγματος τα συνταγματικά δικαιώματα ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν.⁴² Τα αμυντικά δικαιώματα εν γένει είναι δικαιώματα απόλυτα, στρέφονται *erga omnes*. Στα αμυντικά δικαιώματα αντιστοιχεί υποχρέωση κάθε παράγοντα της έννομης τάξης να μην προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων. Βασικό αξίωμα της σύγχρονης έννομης τάξης άλλωστε είναι η διαπροσωπική εφαρμογή των αμυντικών δικαιωμάτων. Οι ιδιώτες υποχρεούνται από το Σύνταγμα να σέβονται και να μην παραβιάζουν τα δικαιώματα των άλλων, όχι όμως και να τα προστατεύουν. Η αμυντική διάσταση των δικαιωμάτων ερείδεται στη θεμελιώδη συνταγματική αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξίας και των δικαιωμάτων που την εξειδικεύουν. Στην αμυντική διάσταση περιέχεται αξίωση αποχής από κάθε επιθετική ενέργεια είτε πρόκειται για πράξη είτε για παράλειψη αφού η επιθετική ενέργεια μπορεί να εκδηλωθεί είτε ως πράξη είτε ως παράλειψη με αποτέλεσμα να έχουμε τόσο αξίωση για παράλειψη όσο και για πράξη αναλόγως των περιστάσεων.⁴³ Εν συνεχεία, το δικαίωμα της τέχνης έχει και προστατευτική διάσταση. Πάλι και εδώ η προστασία είναι από επιθετικές ενέργειες ανθρώπων με τη διαφορά ότι εδώ η προστασία έγκειται στη βοήθεια για απόκρουση της επίθεσης. Αυτό απορρέει από την συνταγματική αρχή της προστασίας που επιτάσσει την παροχή βοήθειας στον αμυνόμενο για απόκρουση της επίθεσης και την αποκατάσταση της βλάβης που υπέστη. Το προστατευτικό δικαίωμα στρέφεται κατά προς το κράτος και ενεργοποιεί την

⁴¹ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.137-138, εκδ. Σάκκουλα, 2008

⁴² Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.614, εκδ. Σάκκουλα, 2008

⁴³ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.139-140, εκδ. Σάκκουλα, 2008

επέμβαση του για την προστασία της τέχνης από διάφορες απειλές, όπως είναι εταιρείες ή άλλες οργανωμένες δυνάμεις που επιβάλλονται μονοπωλιακά ή ολιγοπωλιακά στην καλλιτεχνική αγορά, επηρεάζοντας έτσι αναγκαία την εξέλιξη της τέχνης προς ορισμένες κατευθύνσεις. Η προστατευτική αξίωση αναφέρεται μόνο στο κράτος και όχι στους ιδιώτες αφού η κρατική εξουσία είναι αυτή που οφείλει να σέβεται και να προστατεύει την καλλιτεχνική δραστηριότητα. Αυτή η υποχρέωση απορρέει και από τις γενικές διατάξεις του Σ 25 παρ.1 εδ. α' και β' αλλά ιδίως και από την ίδια την διάταξη της Σ 16 παρ.1 η οποία προβλέπει ότι η ανάπτυξη και η προαγωγή της τέχνης αποτελεί υποχρέωση του Κράτους. Και οι τρεις εξουσίες οφείλουν να προστατεύουν την τέχνη, η νομοθετική εξουσία θεσπίζοντας τα αναγκαία νομοθετικά μέτρα για την προστασία της τέχνης, η εκτελεστική εξουσία ενεργώντας προς την κατεύθυνση της προστασίας της τέχνης με διάφορα διοικητικά μέτρα όπως η απονομή καλλιτεχνικών βραβείων και οι φοροαπαλλαγές και τέλος η δικαστική εξουσία που κατά την απονομή της δικαιοσύνης οφείλει να προστατεύει την τέχνη.⁴⁴ Αντίστοιχη προστασία της τέχνης από τους ιδιώτες δεν προβλέπεται πουθενά γενικά στο Σύνταγμα. Εντούτοις σε συγκεκριμένες περιπτώσεις αφορμώμενος από τη διάταξη Σ 25 παρ.4 που καθορίζει το χρέος της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης, ο νομοθέτης έχει τη δυνατότητα να διευρύνει νομοθετικά την προστατευτική υποχρέωση και στις διαπροσωπικές σχέσεις ενώ *in concreto* σε συγκεκριμένη έννομη σχέση σίγουρα ενδέχεται να υπάρξει εξαιρετική διαπροσωπική ενέργεια της προστατευτικής διάστασης του συνταγματικού δικαιώματος της τέχνης.⁴⁵ Τρίτη και τελευταία διάσταση είναι η διασφαλιστική. Ο συντακτικός νομοθέτης δεν αρκείται μόνο στην προστασία της τέχνης από το κράτος αλλά ρητά ορίζει ότι η ανάπτυξη και η προαγωγή της τέχνης αποτελεί υποχρέωση του κράτους. Η διασφαλιστική αυτή διάσταση του δικαιώματος της τέχνης δεν παρέχει ασφαλώς δικαστικά επιδιώξιμη αξίωση, όμως αποτελεί αναγνώριση διεκδίκησης μέσα στο πλαίσιο που διαγράφουν οι σχετικές συνταγματικές διατάξεις, δηλαδή μέσω της εκλογικής διαδικασίας, της τοπικής αυτοδιοίκησης, του

⁴⁴ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.614-615, εκδ. Σάκκουλα, 2008

⁴⁵ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.140-141, εκδ. Σάκκουλα, 2008

συνδικαλισμού κ.α.⁴⁶ Η διασφαλιστική διάσταση έχει την έννοια ότι παρέχεται αξίωση διαφύλαξης από κινδύνους άλλους, εκτός από τις ανθρώπινες ενέργειες και αξιώσεις για τη βελτίωση της θέσης του ανθρώπου και συνταγματική κατοχύρωση των απαραίτητων διαδικασιών. Το Σύνταγμα δεν αναγνωρίζει για όλα τα δικαιώματα την αρχή της εξασφάλισης, παρά μόνο για συγκεκριμένα από αυτά. Αντιθέτως αναγνωρίζει την αρχή της διεκδίκησης, σύμφωνα με την οποία, αν και δεν αναγνωρίζεται η εξασφάλιση για την τέχνη, μέσω της διεκδίκησης μπορεί να πραγματοποιηθεί η πορεία προς την εξασφάλιση. Η ικανοποίηση της διεκδικητικής αξίωσης είναι αυτή που θα μετατρέψει το διεκδικητικό σε εξασφαλιστικό δικαίωμα.⁴⁷

---

⁴⁶ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.615, εκδ. Σάκκουλα, 2008

⁴⁷ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.142-145, εκδ. Σάκκουλα, 2008

ΑΣΚΗΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ (ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ)

➤ Οριοθετήσεις στη γενική σχέση

Τα ανώτατα όρια άσκησης του δικαιώματος διαγράφονται με την οριοθέτηση, δηλαδή τον καθορισμό του γενικού περιεχομένου του εκάστοτε δικαιώματος στα πλαίσια της γενικής σχέσης. Αποτελεί τακτική, μόνιμη και γενικώς ισχύουσα ρύθμιση σε αντίθεση με τον περιορισμό ο οποίος επιτρέπεται μόνο στη γενική σχέση και δεν επιτρέπεται η μονιμότητα σε αυτόν. Για να υπάρξει η οριοθέτηση δεν είναι απαραίτητο αυτή να επαναλαμβάνεται σε κάθε δικαίωμα, αρκεί η γενική πρόβλεψη στο συνταγματικό κείμενο η οποία εφαρμόζεται σε όλα τα δικαιώματα. Είναι η θέσπιση των νομίμων ορίων δράσης μέσα στα οποία έχει την ευχέρεια να κινηθεί ο φορέας του δικαιώματος.⁴⁸ Το άρθρο 16 δεν προβλέπει συγκεκριμένη οριοθέτηση για το δικαίωμα της τέχνης, αντίθετα ορίζει ότι η τέχνη είναι ελεύθερη χωρίς να αναφέρει τίποτε άλλο ως επιφύλαξη. Εντούτοις οι γενικές ρήτρες της νομιμότητας, χρηστότητας και κοινωνικότητας που προβλέπονται στα άρθρα 5 παρ.1 και 25 Σ συνεφαρμόζονται σε κάθε δικαίωμα και δεν χρειάζεται να επαναληφθούν και στο άρθρο 16Σ επομένως εφαρμόζονται και στο δικαίωμα της τέχνης. Η άσκηση της ελευθερίας της τέχνης δεν επιτρέπεται να υπερβαίνει τα όρια που θέτουν οι παραπάνω ρήτρες. Η τέχνη συνεπώς δεσμεύεται αλλά αυτή η δέσμευση δεν είναι περιορισμός, παρά μόνο απλή επίδραση. Το λεγόμενο «ανεπιφύλακτο» της τέχνης αφορά στους περιορισμούς και όχι στις οριοθετήσεις. Κάθε δικαίωμα, έτσι και το δικαίωμα της τέχνης πρέπει να εξετάζεται στα πλαίσια που διαγράφουν οι συνταγματικές διατάξεις εν συνόλω και σύμφωνα με την αρχή της τυπικής ισοδυναμίας των συνταγματικών διατάξεων καμία διάταξη δεν μπορεί να κατισχύσει μιας άλλης αλλά θα πρέπει να συνάδει με τις λοιπές διατάξεις. Η ελευθερία της τέχνης δεν παρέχει λοιπόν ένα είδος καλλιτεχνικής ασυλίας επ' ουδενί και σαφώς δεν επιτρέπει ενέργειες που αν ήταν εκτός τέχνης θα ήταν ανεπίτρεπτες παρά την εσφαλμένη αντίληψη που καλλιεργείται. Σίγουρα το καλλιτεχνικό

⁴⁸ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.155επ., εκδ. Σάκκουλα, 2008

πλαίσιο δημιουργεί ένα πλαίσιο ανοχής. Όμως ως αντικειμενική αρχή και ως συνταγματικό δικαίωμα, η ελευθερία της τέχνης υπόκειται στις γενικές οριοθετήσεις που θέτει ο συντακτικός νομοθέτης, όταν ασκείται στη σφαίρα της γενικής κυριαρχικής σχέσης ή της γενικής κοινωνικής σχέσης μεταξύ των πολιτών. Εν αντιθέσει στην εν λόγω γενική κυριαρχική ή κοινωνική σχέση αντιστοίχως δεν επιτρέπεται κανένας περιορισμός στο δικαίωμα της τέχνης. Τέτοιου είδους περιορισμοί αντίκεινται στη δημοκρατική τάξη. Κατά συνέπεια δεν είναι δυνατή η συρρίκνωση του περιεχομένου του δικαιώματος της τέχνης στη γενική σχέση. Παραδείγματος χάριν δεν είναι συνταγματικά επιτρεπτή η νομοθετική καθιέρωση επίσημης τεχνοτροπίας ή η κατάρτιση πίνακα απαγορευμένων έργων τέχνης όπως έγινε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας στην Ελλάδα.⁴⁹ Έτσι άλλο οριοθέτηση και άλλο περιορισμός. Οριοθέτηση σημαίνει διαγραφή των νομίμων ορίων δράσης του δικαιώματος, σχηματισμός των ανώτατων ορίων δράσης, είναι η οροφή του δικαιώματος και ο καθορισμός του γενικού περιεχομένου. Αντιθέτως περιορισμός σημαίνει συρρίκνωση του περιεχομένου του δικαιώματος αυστηρά μόνο στα πλαίσια της ειδικής σχέσης.

➤ Οι τρεις γενικές ρήτρες

A) Συνταγματική νομιμότητα

Σύμφωνα με την αρχή της συνταγματικής νομιμότητας, η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 5 παρ.1 του Συντάγματος, η γενικότερη δράση του συνόλου των κοινωνιών του δικαίου είτε αυτοί είναι κρατικά όργανα είτε ιδιώτες, ήτοι και καλλιτέχνες, οφείλει να είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα και τους σύμφωνους προς αυτό νόμους. Η ελευθερία της τέχνης δεν είναι υπεράνω του Συντάγματος και των νόμων αλλά αντιθέτως υπόκειται σε αυτούς. Ο καλλιτέχνης δεν είναι σε καμία περίπτωση *legibus solutus*. Κάθε καλλιτεχνική δραστηριότητα οφείλει να εναρμονίζεται και να είναι σύμφωνη με τις συνταγματικές και τις κοινές διατάξεις οι οποίες με τη σειρά τους εξειδικεύουν τις συνταγματικές επιταγές. Επ' ουδενί η ελευθερία της

---

⁴⁹ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.615-617, εκδ. Σάκκουλα, 2008

τέχνης δεν αποτελεί ελευθερία παραβίασης των διατάξεων του Σ. Ο καλλιτέχνης κατά την άσκηση της ελευθερίας της τέχνης πρέπει να τηρεί και να σέβεται το Σ και τους νόμους που το εξειδικεύουν.

B) Κοινωνικότητα

Από τη στιγμή που ένα δικαίωμα ασκείται μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον και η ελευθερία του καθενός ασκείται σε ένα πλαίσιο όπου ασκούνται και οι ελευθερίες των υπολοίπων κοινωνιών είναι φυσικό το εκάστοτε δικαίωμα να μορφοποιείται μέσα στο περιβάλλον αυτό. Ως προς το δημόσιο συμφέρον δεν προβλέπεται ειδική διάταξη επομένως ο περιορισμός της τέχνης εν ονόματι του γενικού συμφέροντος δεν επιτρέπεται. Δεσμεύσεις λοιπόν που θα επιβάλλονταν στην ελευθερία της τέχνης χάριν του γενικού συμφέροντος γενικά και αόριστα θα ήταν αντισυνταγματικές. Εντούτοις ο σεβασμός των δικαιωμάτων των άλλων προβλέπεται ρητώς στο Σ5 παρ.1 και αποτελεί βασική αρχή που διέπει τη σύνολη έννομη τάξη. Η ελευθερία της τέχνης τόσο στην ενεργητική όσο και στη παθητική της όψη οριοθετείται από τα δικαιώματα των άλλων, τα συνταγματικά και αυτά που προβλέπονται από το κοινό δίκαιο. Η συνταγματική αυτή οριοθέτηση της δράσης του φορέα του δικαιώματος της τέχνης ενδεικνύει την ρητή αναγνώριση της απόλυτης αμυντικής ενέργειας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που επιτάσσει το Σ25 παρ.1 εδ.γ'. Κατά τη δράση του το άτομο οφείλει να σέβεται άρα και να μην προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων, να μην προσβάλλει την ανθρώπινη αξία και τα δικαιώματα που την εξειδικεύουν. Όμως η ρήτρα της κοινωνικότητας δεν παρέχει στον κοινό νομοθέτη εξουσία εισαγωγής αόριστων περιορισμών.⁵⁰

Γ) Χρηστότητα

Η ρήτρα της χρηστότητας περιλαμβάνει τον σεβασμό των χρηστών ηθών, την αρχή της καλής πίστης και την απαγόρευση της κατάχρησης. Τα χρηστά ήθη προβλέπονται στο Σ5 παρ.1 και η

---

⁵⁰ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.164επ. και 617-618 εκδ. Σάκκουλα, 2008

απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος στο Σ25 παρ. 3. Σύμφωνα με την άποψη της «ηθικοποίησης του δικαίου» απαιτείται η μορφοποίηση του περιεχομένου και η άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων σύμφωνα με τα χρηστά ήθη. Στο σύγχρονο δικαιοσύστημα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι κατά γενική ομολογία προσβολή της ανθρώπινης αξίας και των συνταγματικών δικαιωμάτων που την εξειδικεύουν έρχεται σε αντίθεση προς τα χρηστά ήθη. Τα χρηστά ήθη, παρά την εντύπωση που προκαλείται λόγω της λέξης ήθους που εμπεριέχουν, δεν αφορούν μόνο τη γενετήσια ηθική αλλά όλο το πλέγμα των ανθρώπινων σχέσεων. Ένα έργο τέχνης μπορεί να είναι αντίθετο στα χρηστά ήθη όχι μόνο ως πορνογράφημα αλλά και ως απεικόνιση βίας. Η ελευθερία της τέχνης δεν είναι ελευθερία κατάργησης των χρηστών ηθών ούτε ελευθερία προσβολής της θρησκείας, επικρατούσας ή μη. Τα χρηστά ήθη αναδεικνύουν τη συμπεριφορά του έντιμου ανθρώπου που ενισχύει την εμπιστοσύνη μεταξύ των κοινωνιών του δικαίου και ως υπόδειγμα γενικότερα αποδεκτής συμπεριφοράς εξελίσσονται ταυτόχρονα με τη γενικότερη κοινωνική εξέλιξη. Η γενική αυτή ρήτρα αποσκοπεί στην αποτροπή κάθε ανήθικης άσκησης του δικαιώματος της τέχνης όμως δεν μπορεί αν αποτελέσει διάυλο εισαγωγής ασφυκτικών περιορισμών της τέχνης εν ονόματι των χρηστών ηθών. Κάθε συγκεκριμένη νομοθετική ρύθμιση για την τέχνη ελέγχεται ως προς τη συμφωνία της με το Σύνταγμα, ώστε να μην εισάγονται αδικαιολόγητες οριοθετήσεις ή περιορισμοί με το πρόσχημα της τήρησης των χρηστών ηθών. Βέβαια στο δικαίωμα της τέχνης η αντίθεση στα χρηστά ήθη αφορά κυρίως στην έκθεση του έργου τέχνης και όχι τόσο στην δημιουργία του.⁵¹

---

⁵¹ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, σελ.171επ., εκδ. Σάκκουλα, 2008

ΕΙΔΙΚΟ ΠΕΔΙΟ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ

ΕΙΔΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Περιορισμοί επιτρέπονται μόνο στην ειδική σχέση σε μια δημοκρατική τάξη. Ενδέχεται να είναι ρητοί ή και μη ρητοί. Οι περιορισμοί της ελευθερίας της τέχνης σε επίπεδο ειδικών σχέσεων πρέπει καταρχήν να αναζητηθούν στο ίδιο το κείμενο του άρθρου 16. Όμως στο άρθρο αυτό δεν προβλέπεται κανείς περιορισμός ούτε παρέχεται εξουσιοδότηση νόμου. Σε αυτό το σημείο έγκειται και το ανεπιφύλακτο του δικαιώματος της τέχνης. Η τέχνη δηλαδή ανήκει στα λεγόμενα «ανεπιφύλακτα δικαιώματα», δηλαδή στα δικαιώματα για τα οποία το Σύνταγμα δεν προβλέπει ούτε ρητούς περιορισμούς ούτε επιφύλαξη. Στο πλαίσιο μερικότερων εννόμων σχέσεων ή θεσμών, η καλλιτεχνική ελευθερία υπόκειται σε αιτιώδεις περιορισμούς, αυτούς δηλαδή που επιβάλλονται από την αιτιώδη συνάφεια.

➤ Τέχνη και ποινική σχέση

Μόνο στο μέτρο που επιβάλλεται μπορεί να επιβληθεί περιορισμός στην τέχνη στο πλαίσιο της ποινικής σχέσης. Οι κρατούμενοι συνεπώς απολαμβάνουν ελευθερίας της τέχνης.

➤ Συμβατική σχέση

Η ελευθερία της τέχνης μπορεί να ασκηθεί και μέσα στο πλαίσιο μιας σύμβασης. Εκεί προσαρμόζεται θεσμικά το δικαίωμα της τέχνης. Ο αντισυμβαλλόμενος του καλλιτέχνη λοιπόν δικαιούται να αξιώσει την δημιουργία καλλιτεχνικού έργου σύμφωνα με τις επιθυμίες και τις προτιμήσεις του καταβάλλοντας όμως το αντίστοιχο τίμημα.

➤ **Κατάσταση πολιορκίας – μη αναστολή**

Σε περίπτωση κατάστασης πολιορκίας το δικαίωμα της τέχνης δεν συγκαταλέγεται στις διατάξεις που αναστέλλονται σύμφωνα με το άρθρο 48 παρ.1 εδ.α΄ του Συντάγματος.

ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ – «ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ»

Κατά την άσκηση του δικαιώματος της τέχνης είτε στο γενικό είτε στο ειδικό επίπεδο εμφανίζονται διάφορες πραγματικές και όχι νομικές συγκρούσεις με άλλα συνταγματικά αγαθά και δικαιώματα.

➤ **Τέχνη και προστασία της προσωπικότητας – τιμή**

Σε καμία περίπτωση η καλλιτεχνική ελευθερία δεν παρέχει εξουσία προσβολής της προσωπικότητας των άλλων. Με τη συνδυασμένη εφαρμογή των διατάξεων Σ16 παρ.1 εδ. α΄ και Σ5 παρ.2 εδ. α΄ προκύπτει ότι η τιμή των άλλων ως δικαίωμα των άλλων σύμφωνα με τη ρήτρα κοινωνικότητας του άρθρου Σ5 παρ.1 οριοθετεί το δικαίωμα της τέχνης. Ελευθερία της τέχνης δεν σημαίνει ελευθερία εξευτελισμού και απαξίωσης της θρησκείας ή της πατρίδας των άλλων. Ούτε είναι δυνατός ο εξευτελισμός θρησκευτικών ή εθνικών συμβόλων ή η προσβολή της θρησκείας και της θρησκευτικής πίστης των άλλων. Αυτό αντίκειται κυρίως στη ρήτρα του σεβασμού των δικαιωμάτων των άλλων και ενδεχομένως στις ρήτρες της νομιμότητας και χρηστότητας.

➤ **Τέχνη και θρησκεία**

Σίγουρα πολλάκις έχει απασχολήσει τους νομικούς και την επικαιρότητα το ζήτημα της προσβολής της θρησκευτικής συνείδησης μέσω έργων τέχνης. Η τέχνη σαφώς δικαιούται να προκαλεί ή ίσως και να ενοχλεί με την έννοια να μην είναι ευχάριστη. Σε καμία

περίπτωση όμως δεν δικαιούται ο καλλιτέχνης να προσβάλλει με το έργο του οποιαδήποτε θρησκεία. Ένα έργο τέχνης που εμπλέκεται με θρησκευτικά σύμβολα ή και εθνικά μπορεί να γίνει προκλητικό. Το όριο τίθεται με αντικειμενικά κριτήρια που απορρέουν από τον σεβασμό που αξιώνει κάθε θρησκεία. Σε περίπτωση βέβαια που έχει εφαρμογή το Σ13 δεν χρήζει εφαρμογής το Σ5 για την προσωπικότητα.

➤ **Νομολογία**

Βουλ117/1954, ΠοινΧρ. Δ' 1954 (κατάσχεση φυλλαδίων επειδή θεωρήθηκε άσεμνο το περιεχόμενο τους)

ΑΠ 379/1954, ΠοινΧρ. Ε' 1955 (κατάσχεση εφημερίδας Αθηναϊκή λόγω περιγραφής άσεμνων εικόνων)

ΠλημμΚαρδ 301/1967, ΠοινΧρ. (άσεμνες εικόνες, διαχωρισμός από πορνογράφημα)

ΕφΑθ 6518/1969, ΠοινΧρ. Κ' 1970 (άσεμνες φράσεις σε ενιαίο κείμενο)

ΕφΘεσ 1178/1972, ΠοινΧρ ΚΒ' 1972 (απόπειρα ορισμού τέχνης)

ΑΠ 219/1975, ΠοινΧρ. ΚΕ' 1975 («Post Comediam» άποψη ότι ο,τι είναι πορνογραφικό δεν είναι έργο τέχνης)

ΠλημμΑθ 2435/1978, ΠοινΧρ. ΚΗ' 1978 («Le Ore» και «Playmen» - ευμετάβλητος χαρακτήρας της δημόσιας αιδούς και άσεμνου)

ΠλημμΑθ 12654/1978, ΠοινΧρ. ΚΗ' 1978 (κινηματογραφική ταινία-ορισμοί τέχνης)

ΕφΑθ 8098/1979, ΠοινΧρ. ΚΘ' 1979(εικονογράφιση, τέχνη – επιστήμη)

ΑΠ 546/1983, ΝοΒ 31, 1983(άσεμνος χαρακτήρας βιβλίου, τέχνη ή επιστήμη;)

ΣτΕ 2112/1984, (παράνομος περιορισμός εργασίας αγιογράφων, μη αποφοίτων σχολής καλών τεχνών)

ΠλημμΛαρ 3654/1986, ΠοινΧρ. ΛΣΤ΄, 1986 (ζωγραφικοί πίνακες, ορισμός τέχνης – προστασία της νεότητας)

ΑΠ 1216/1987 (προβολή άσεμνης κινηματογραφικής ταινίας)

ΑΠ 13/1999, ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ, ΤοΣ 1999

Μον.Πρωτ.Θεσσ. 24070/2006, ΤοΣ 3/2006 (Διαδικασία ασφαλιστικών μέτρων)

«ΚΩΔΙΚΑΣ DA VINCI

Μον.Πρωτ.Αθ 5208/2000, ΤοΣ 3/2000 (υπόθεση Ανδρουλάκη)

Απ.511/2008 (απόσυρση βιβλίου Ζιγκ-Ζαγκ στις Νεραντζιές)

Υπόθεση Outlook- Δελτίο Τύπου Συνηγόρου του Πολίτη 30.3.2004,

www.elawyer.blogspot.com

Υπόθεση στη Λυρική- Δελτίο Τύπου Συνηγόρου του Πολίτη 13/4/2009,

www.synigoros.gr/reports/apomakrinsi_eikastikou_ergou.pdf

Απ. ΕΗWC 719/06 High Court of justice,

www.piperpat.com/Portals/0/articles/news/pitchfork/davincicode.pdf

C-288/01 Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ιταλικής Δημοκρατίας για τη δυσμενή απαγόρευση εισόδου σε χώρους καλλιτεχνικού ενδιαφέροντος.

Μον. Πρωτ.Αθ. 17115/88 (Ασφ.Μέτρα) περί της προβολής της ταινίας « Ο Τελευταίος Πειρασμός» του Μάρτιν Σκορτσέζε, ΕΔΔ 1989

Μάρα Μεϊμαρίδη «Οι Μάγισσες της Σμύρνης» (προσβολή του τουρκισμού), elawyer.blogspot.com

ΕΦ.Παρισιού13/9/2000, «Δίκη του Λεπέν» στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, elawyer.blogspot.com.

Ποινικό Δικαστήριο 7/9/2000, «Δίκη του Λεπέν» στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, elawyer.blogspot.com.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Όπως διαφαίνεται λοιπόν από τα ανωτέρω το συνταγματικό δικαίωμα της τέχνης αν και δεν ορίζεται στο κείμενο του Συντάγματος ενδεχομένως και σκόπιμα, προστατεύεται και ως υποκειμενικό δικαίωμα και ως αντικειμενική αρχή – θεσμική εγγύηση.

Προστατεύεται τόσο η καλλιτεχνική συνείδηση, η αντίληψη περί του ωραίου ανεξαρτήτως του αν είναι αρεστό ή όχι στο κράτος ή αν εμπίπτει σε συγκεκριμένη τεχνοτροπία αφού η λογική συγκεκριμένης τεχνοτροπίας που υποστηρίζεται από το κράτος εξυπηρετεί τη λογική ολοκληρωτικών καθεστώτων. Αν και «ανεπιφύλακτο» δικαίωμα γνωρίζει περιορισμούς στις ειδικές σχέσεις υπό την προϋπόθεση της αιτιώδους συνάφειας και γνωρίζει και οριοθετήσεις στις γενικές σχέσεις. Ασκούμενο σε μία δημοκρατική και νομοκρατούμενη κοινωνία της οποίας ακρογωνιαίος λίθος είναι η προστασία της ανθρώπινης αξίας, διαμορφώνει το γενικό του περιεχόμενο μέσα από τα προστατευτικά «δίχτυα» της συνταγματικής νομιμότητας και νομιμότητας εν γένει, της χρηστότητας και της κοινωνικότητας. Η δικαστηριακή πρακτική ενδεικνύει ότι ενδεχομένως το δικαίωμα της τέχνης χρήζει προσεκτικότερης εξέτασης και αξιοποίησης.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το δικαίωμα της τέχνης προστατεύεται στο ελληνικό Σύνταγμα στο άρθρο 16. Δεν υπάρχει ορισμός της τέχνης στο συνταγματικό κείμενο αλλά έχουν γίνει απόπειρες από πλευράς τόσο θεωρίας όσο και νομολογίας. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία του καλλιτέχνη να δημιουργεί και να διαδίδει το δημιούργημα του αλλά ταυτόχρονα και το δικαίωμα του φιλότεχνου κοινού να έχει πρόσβαση στα έργα τέχνης. Επίσης προστατεύεται και η ελευθερία της καλλιτεχνικής συνείδησης. Το δικαίωμα της τέχνης είναι τόσο υποκειμενικό δικαίωμα όσο και αντικειμενική αρχή που διέπει ολόκληρη την έννομη τάξη. Η ελευθερία της τέχνης έχει τρεις

διαστάσεις, εκ των οποίων η μία απευθύνεται στο κράτος και σε όλους τους λοιπούς κοινωνούς του δικαίου αξιώνοντας το σεβασμό του δικαιώματος, η δεύτερη στρέφεται μόνο στο Κράτος και αξιώνει την προστασία του δικαιώματος της τέχνης από επιθετικές ενέργειες είτε του κράτους είτε ιδιωτών και η τρίτη δίνει την εξουσία στο φορέα του δικαιώματος να διεκδικήσει την ικανοποίηση, προαγωγή και ανάπτυξη του δικαιώματος. Ασκώντας το δικαίωμα της τέχνης σε μία κοινωνία και σε μία τάξη δικαίου οδηγεί στην οριοθέτηση του δικαιώματος από τα δικαιώματα των άλλων και την απαγόρευση της μη κατάχρησης, τα χρηστά ήθη και τους νόμους και το Σύνταγμα. Τέλος, σε ειδικές σχέσεις μπορούν μόνο να επιβληθούν περιορισμοί που υπαγορεύονται από την αιτιώδη συνάφεια.

SUMMARY

The right of art is protected in the Greek Constitution in the article 16. There is no definition of art in the constitutional text but both theory and the courts have tried to define it. This right consists of the freedom of the artist to create and circulate his art creation and at the same time the freedom of the art fans to enjoy the pieces of art. In addition to this the freedom of thinking about art or believing or not in art are also protected. The right of art is both a subjective right and an objective principle that runs through the whole law system. The freedom of right has three dimensions, of which the first one addresses the State and all the other persons that are subject to law and petitions respect to the right, the second one addresses only the State this time and petitions for protection against aggressive actions either of the State or of the citizens and the third gives the power to the person that is entitled to the right to claim the satisfaction, development and the promotion of his right. By practicing the right of art in the society and in the system of law leads to the delimitation of the right by the rights of the other citizens and by forbidding abuse of practicing the right, by virtuous morals, by the law and the Constitution. Last, only in specific relations restrictions can be imposed only if they are dictated by causal affinity.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρουλάκης Ν. «Άσεμνο και ποινή σήμερα», ΠοινΧρ. ΛΓ΄ 1983
- Βλαχόπουλος Σπύρος, «Η ελευθερία της τέχνης – Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου δικαιώματος», ΔτΑ, 1/1999
- Βλαχόπουλος Σπύρος, «Υπόθεση Ανδρουλάκη, μια απόφαση που δεν εκδόθηκε ποτέ, ΤοΣ 3/2000
- Γεωργίου Θ., Σε τι χρησιμεύει η αισθητική;, εκδ Σμίλη 1989
- Δαγτόγλου Πρ., Ατομικά Δικαιώματα, εκδ.Αντ.Ν.Σάκκουλα, 2005
- Δημητρόπουλος Αν., Γενική Συνταγματική θεωρία,
- Δημητρόπουλος Αν, Συνταγματικά Δικαιώματα, εκδ Σάκκουλα, 2008
- Δημητρόπουλος Αν, Τα αμυντικά δικαιώματα του ανθρώπου και η μεταβολή της έννομης τάξης, 1981
- Δημητρόπουλος Αν, Η συνταγματική προστασία του ανθρώπου από την ιδιωτική εξουσία. Συμβολή στο πρόβλημα της «τριτενέργειας», 1981/1982
- Δουζίνας Κ., Νόμος και αισθητική, εκδ. Παπαζήσης, 2005
- Θεοδόσης Γερ., Ελευθερία της τέχνης, εκδ. Καστανιώτη, 2000
- Κόρσος Δ., «Η ελευθερία της τέχνης, της επιστημονικής ερεύνης και της διδασκαλίας κατά το σχέδιον του νέου Συντάγματος», ΕΔΔΔ, 1975
- Κόρσος Δ., «Το νομικόν όριον της ελευθερίας της τέχνης (απόφαση Μερhisto του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου)
- Κουτσούκου Κατιαλένα, «Νομικοί προβληματισμοί σχετικά με το Σ16, υποθέσεις Μπαμπινιώτη – Ανδρουλάκη
- Κραβαρίτου Γιώτα, Δίκαιο και τέχνη του λόγου, εκδ. Σάκκουλα, 2008

- Κυρίτσης Δ., «Θεωρία και πράξη δικαιώματος καλλιτεχνικής έκφρασης ΤοΣ 2/2007
- Λαμπρέλλης Δ., Nietzsche, ο φιλόσοφος της πολλαπλότητας και της μάσκας, εκδ. Δωδώνη 1988
- Λουκίδη Μ./Παπαδοπούλου Β./Ραβδός Π., Οι δίκες του λόγου, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, 2002
- Μουρέλος Γιώργος, «Τέχνη και γνώση», Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο
- Μυλωνάς Ιπποκράτης, «Η υπόθεση Muller. Μια άποψη του ΕΔΔΑ για τα άσεμνα. Σημεία αναφοράς για την ελληνική νομολογία», ΠοινΧρ. ΜΑ', 1991
- Παντελής Αντ., Οι επιφυλάξεις, εκδ. Σάκκουλα, 1984
- Παπαδημητρίου Γ., «Η συνταγματικότητα κατάσχεσης φωνογραφημάτων που έχουν παραχθεί κατά παράβαση ρήτρας αποκλειστικής συνεργασίας», ΔΕΕ 3/2001
- Παπαδοπούλου Β., «Η παρέμβαση του δικαίου στο χώρο της τέχνης, Νομική Επιθεώρηση
- Ράικος Α., Παραδόσεις συνταγματικού δικαίου, Αντ.Ν.Σάκκουλα, 1983
- Ρούκουνας Εμμ., Διεθνής προστασία ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εκδ. Εστία, 1995
- Σαρίπολος Ν.Ι., Σύστημα συνταγματικού δικαίου, 1875
- Σιδέρης Δημ., «Άσεμνα θεάματα και κινηματογράφος», Αρμ ΛΗ', 1984
- Σκιαδαρέσης Γ., «Ελευθερία της τέχνης – Προβολή κινηματογραφικής ταινίας «Κώδικας Ντα Βίντσι», ΤοΣ 3/2006
- Σκουρής Β., Η ελευθερία της διαφήμισης, εκδ Σάκκουλα, 1996
- Σπινέλλης Διονύσιος, «Περί των άσεμνων δημοσιευμάτων», ΠοινΧρ. Κ'

Τάκη Αν., Για την ελευθερία της τέχνης, εκδ. Σαββάλα, 2008

Τροβά Ελ., ΤοΣ 3/2006

Τσακυράκης Σ., Τέχνη και θρησκεία, εκδ Πόλις

Τσακυράκης Σ., Σατανικό Λεξικό, ΤοΣ 4/1998

Χουβαρδάς Γ, Η ελευθερία της τέχνης και της επιστήμης και η συμμετοχή των φοιτητών εις την διοίκηση του πανεπιστημίου, μονογραφία, 1977

Χρυσόγονος Κ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, 1998